

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК СКЛАДНИК ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ ФАХІВЦІВ АВІАЦІЙНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ

RESPONSIBILITY AS A COMPONENT OF PROFESSIONALISM OF AVIATION SPECIALISTS

Статтю присвячено теоретичному аналізу проблеми відповідальності як складника професіоналізму фахівців авіаційних спеціальностей. Проаналізовано теоретичні підходи до розуміння професійної відповідальності та розглянуто критерії прийняття відповідальності особистістю, зокрема конгруентність з особистісними детермінантами та механізми розв'язання смислових конфліктів. Розкрито питання конкретизації поняття професійної відповідальності та розробки її структурних моделей. Розглянуто психологічні характеристики професійної діяльності фахівців авіаційних спеціальностей, що відзначається високою ризиковістю і необхідністю самоконтролю. Професійну відповідальність визначено як інтегративну психологічну характеристику особистості фахівця, яка системно детермінує його ставлення до змісту, результатів та суб'єктів професійної діяльності, а також до себе самого. Обґрунтовано структуру професійної відповідальності фахівця авіаційної галузі, яка представлена чотирма взаємопов'язаними компонентами: когнітивним (знання та усвідомлення норм професійної діяльності), мотиваційно-вольовим (готовність до якісного виконання обов'язків та смисли відповідальної поведінки), афективним (емоційно-моральний аспект) і діяльнісним (практична реалізація відповідальності через конкретні дії та рішення). Запропоновано визначення професійної відповідальності як ключової професійно важливої якості, яка, формуючись під впливом специфіки предмета й цілей діяльності, визначає здатність фахівця виконувати завдання якісно, безпечно та ефективно, проявляючи самоконтроль, стресостійкість і готовність ухвалювати рішення. Зроблено висновок про те, що професійна відповідальність є критичним та інтегративним складником професіоналізму фахівців авіаційних спеціальностей. Прийняття відповідальності є двостороннім процесом (індивід-колектив), що здійснюється через інтерналізацію норм та розв'язання смислових конфліктів у контексті соціальних, правових та морально-етичних зобов'язань і є критичною умовою для становлення зрілого професіоналізму фахівця.

Ключові слова: професійна відповідальність, авіаційні спеціальності, структура відповідальності, професіоналізм, професійна діяльність, ухвалення рішень.

The article is devoted to the theoretical analysis of responsibility as a component of professionalism of aviation specialists. Theoretical approaches to understanding professional responsibility have been analyzed, and criteria for the acceptance of responsibility by the individual have been considered, specifically the congruence with personal determinants and the mechanisms for resolving semantic conflicts. The issues of the conceptual concretization of professional responsibility and the development of its structural models have been revealed. The psychological characteristics of the professional activities of aviation specialists, marked by high risk and the necessity for self-control, have been examined. Professional responsibility has been defined as an integrative psychological characteristic of the specialist's personality that systematically determines their attitude towards the content, results, and subjects of professional activity, as well as towards themselves. The structure of professional responsibility for aviation specialists has been substantiated, which is represented by four interconnected components: cognitive (knowledge and awareness of professional norms), motivational-volitional (readiness for quality task performance and the meanings of responsible behaviour), affective (emotional and moral aspect), and active (practical realization of responsibility through specific actions and decisions). A definition of professional responsibility has been proposed as a key professionally important quality that, being formed under the influence of the specifics of the subject and goals of the activity, determines the specialist's ability to perform tasks qualitatively, safely, and effectively, demonstrating self-control, stress resistance, and readiness for decision-making. A conclusion has been drawn that professional responsibility is a critical and integrative component of the professionalism of aviation specialists. The acceptance of responsibility is a dual process (individual-collective) which is carried out through the internalization of norms and the resolution of semantic conflicts in the context of social, legal, and moral-ethical obligations, and is a critical condition for the formation of a mature specialist's professionalism.

Key words: professional responsibility, aviation specialties, structure of responsibility, professionalism, professional activity, decision-making.

УДК 159.947.23:629.7-057.86]:005.336.5
DOI <https://doi.org/10.32782/hbts.78.1.36>
Стаття поширюється на умовах
ліцензії CC BY 4.0

Шевченко Н.Ф.

д.психол.н., професор кафедри
психології
Запорізький національний університет
ORCID ID: 0000-0002-5297-6588

Актуальність дослідження зумовлена дедалі вищими вимогами до рівня професіоналізму фахівців авіаційної галузі, де будь-яка помилка може мати критичні наслідки для безпеки людей та технічних систем. У сучасних умовах швидкого розвитку авіаційних технологій, автоматизації процесів і глобалізації авіаційного ринку особливого значення набуває не лише технічна компетентність, а й відповідальність як ключова риса професійної свідомості. Високий рівень відповідальності забезпечує точність, дисциплінованість і надійність

в ухваленні рішень, що є визначальними чинниками ефективності та безпеки діяльності авіаційних спеціалістів. Так, дослідження феномену відповідальності як складника професіоналізму має вагоме теоретичне й практичне значення для вдосконалення підготовки кадрів і підвищення стандартів професійної культури в авіаційній сфері.

Проблема відповідальності привертає увагу як українських, так і зарубіжних науковців. У наукових дослідженнях розглядаються її структурні характеристики, критерії та показники (М. Савчин [9];

М. Садова [10]), а також вікові особливості формування відповідальності (І. Бех [1]; В. Кутішенко [6]). Вітчизняні вчені приділяють значну увагу вивченню професійної відповідальності в різних видах діяльності – серед психологів (Н. Шевченко [18]), педагогів (М. Іванчук [14]), соціальних працівників (О. Патинок [8]), працівників правоохоронних органів (О. Соколов [11]) і міжнародних відносин (О. Буряк [2]), державних службовців (О. Заричанський, В. Сокурено, О. Євдокімова [20]), а також спеціалістів ракетно-космічної галузі (Н. Крошка [5]). У зарубіжній науці основна увага зосереджена на концептуальних підходах до розуміння професійної відповідальності (С. Делакура [15]; Г. Халіл [17]; Н. Гамільтон [16]) та її специфіці в правовій сфері (З. Лі, С. Лі [19]).

Водночас у психологічних дослідженнях бракує даних щодо особливостей професійної відповідальності майбутніх фахівців авіаційної галузі. Урахування специфіки їхньої діяльності може сприяти вдосконаленню системи професійної підготовки, розвитку стресостійкості, уважності, здатності до командної взаємодії та ухвалення відповідальних рішень у складних і ризикованих виробничих ситуаціях.

Мета статті – представити результати теоретичного аналізу проблеми відповідальності як складника професіоналізму фахівців авіаційних спеціальностей.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням наукових результатів. Досягнення високих результатів в авіаційній галузі можливе лише за умови зростання професіоналізму фахівців. Ефективність їхньої діяльності значно залежить від рівня саморегуляції, свідомого самоконтролю та відповідального ставлення до завдань і результатів праці.

Незважаючи на різні підходи до розуміння професійної відповідальності, дослідники сходяться на думці, що вона є ключовою для забезпечення ефективності праці в будь-якій професійній сфері. Професійна відповідальність тісно пов'язана з локусом контролю та рівнем успішності в професійній діяльності. Її розвиток сприяє формуванню навичок прогнозування та цілепокладання, плануванню життєвих і професійних стратегій, зміцненню волеволітних якостей і переоцінці ціннісно-мотиваційних орієнтирів, що в результаті підвищує продуктивність та якість виконаної роботи [8; 10; 18].

М. Савчин [9] виокремлює два основні критерії прийняття особистістю відповідальності:

1. Конгруентність необхідності з особистісними детермінантами. Цей критерій передбачає, що професійне завдання чи обов'язок набуває особистісного смислу для суб'єкта. Це відбувається, коли зовнішні вимоги корелюють із бажаннями та потребами особистості, які є ключовими складниками її смислового світу і визначають її ставлення до фундаментальних сфер життєдіяльності. Так, відповідальність стає внутрішньо значущою.

2. Смысловий конфлікт. У процесі професійної

діяльності фахівець регулярно стикається із ситуаціями, що спричиняють конфлікт між різними смисловими рівнями. Це вимагає узгодження внутрішніх прагнень та особистісних цілей із зовнішніми вимогами, професійними стандартами та реаліями середовища. Розв'язання таких колізій активує механізми смислотворення, що є необхідними для прийняття обов'язку та формування відчуття відповідальності.

Так, прийняття професійної відповідальності є не лише зовнішнім підпорядкуванням нормам, а й складним внутрішнім процесом, опосередкованим особистісним смислом та механізмами розв'язання смислових конфліктів. Успішна інтерналізація та реалізація цих критеріїв стає не лише фундаментом відповідальної поведінки, а й визначальною умовою становлення професіоналізму фахівця. Адже справжній професіоналізм передбачає не лише високий рівень компетентності, а й глибоку внутрішню готовність нести відповідальність за наслідки своїх дій у межах професійних стандартів.

Питання конкретизації поняття професійної відповідальності та розробки її структурних моделей є предметом активного вивчення в сучасних психологічних дослідженнях, що охоплюють широкий спектр професійних груп. Ці дослідження спрямовані на поглиблене розуміння сутності цієї професійно важливої якості та її операціоналізацію в різних галузях діяльності.

Зокрема, вітчизняна дослідниця О. Тітаренко [12], яка спеціалізується на психології управління, запропонувала системний підхід до структури професійної відповідальності, виділивши ключові метакомпоненти, що визначають її контекст і механізм реалізації:

– суб'єкт відповідальності. Особа або група, яка бере на себе обов'язок і готова нести наслідки своїх дій;

– об'єкт відповідальності. Сфера, щодо якої виникає відповідальність (наприклад, завдання, результати діяльності, клієнти, ресурси, безпека);

– інстанція. Джерело, перед яким суб'єкт несе відповідальність (наприклад, внутрішня – совість, мораль; зовнішня – керівництво, закон, суспільство). Це елемент, який контролює виконання обов'язку та застосовує санкції;

– час і простір відповідальності. Визначають тимчасові межі та конкретне місце реалізації відповідальності, включно з етапом професійної діяльності (від планування до фінальних наслідків).

Такий підхід дає змогу розглядати професійну відповідальність не лише як внутрішню якість, а й як складну систему взаємодії суб'єкта із зовнішнім і внутрішнім середовищем у конкретних часопросторових координатах професійної діяльності.

Професійна відповідальність може бути розглянута як складний соціально-психологічний феномен, що опосередковує взаємодію між індивідом та його професійним колективом. Так, О. Іваненко [3, с. 7–14] акцентує на тому, що професійна відповідальність інтегрально відображає взаємозв'язок

між фахівцем та соціальною групою в межах регламентованих норм професійної поведінки та етики. Така концептуалізація дає змогу виокремити два взаємодоповнювальні аспекти цього явища:

- колективно-детерміновану – відповідальність, що проявляється як реакція професійного колективу або соціальних інститутів на дії, рішення чи бездіяльність окремого індивіда. Це містить контроль, оцінку та застосування санкцій відповідно до встановлених норм і стандартів;

- індивідуально-рефлексивну – відповідальність, що виникає як реакція індивіда на вимоги та очікування колективу. Цей аспект стосується інтерналізації норм, прийняття обов'язку та саморегуляції поведінки фахівця, що забезпечує добровільне дотримання професійних стандартів.

Так, професійна відповідальність функціонує як двосторонній механізм: вона одночасно є інструментом соціального контролю з боку групи та засобом самоконтролю з боку індивіда.

О. Лазорко [7] пропонує підхід, що зосереджується на індивідуальній сутності професійної відповідальності, але зміщує акцент визначення. Учена розглядає професійну відповідальність як ступінь усвідомленого та добровільного виконання фахівцем своїх професійних обов'язків. З огляду на це, дослідниця обґрунтовує тотожність у використанні термінів «професійна відповідальність» та «відповідальність», підкреслюючи, що ключовим є внутрішнє прийняття обов'язку, а не лише зовнішня професійна регламентація.

О. Лазорко виокремлює такі основні складники професійної відповідальності, що відображають її ціннісну природу:

- соціальний. Стосується зобов'язань фахівця перед суспільством та професійною спільнотою, очікувань суспільства від результатів його праці;

- правовий. Відображає необхідність дотримання норм законодавства, нормативно-правових актів та посадових інструкцій, що регулюють професійну діяльність;

- морально-етичний. Містить внутрішні моральні принципи, професійну етику та совість, які керують поведінкою фахівця навіть за відсутності зовнішнього контролю.

Досягнення високого рівня професійної відповідальності в зазначених соціальному, правовому та морально-етичному вимірах є важливою ознакою професіоналізму. Така відповідальність необхідна для забезпечення стабільної ефективності діяльності організації та підтверджує здатність фахівця відповідати актуальним вимогам суспільства.

Так, професійна відповідальність є інтегративною психологічною характеристикою особистості фахівця, яка системно детермінує його ставлення до змісту, результатів та суб'єктів професійної діяльності, а також до себе самого в системі цих відносин. Вона визначається як ступінь усвідомленого та добровільного виконання обов'язків, що має багатокомпонентну структуру, зміст якої специфікується вимогами конкретної галузі, зокрема

високою ризиковістю авіаційних спеціальностей. Прийняття цієї відповідальності є двостороннім процесом (індивід – колектив), що здійснюється через інтерналізацію норм та розв'язання смислових конфліктів у контексті соціальних, правових та морально-етичних зобов'язань, і є критичною умовою для становлення зрілого професіоналізму фахівця.

Хоча професійна відповідальність є універсальною та неодмінною рисою для представників будь-якої професійної сфери, її психологічний зміст та прояви не є ідентичними. Необхідність вивчення конкретних видів діяльності, зокрема авіаційних спеціальностей, обґрунтовується тим, що особливості формування відповідальності прямо залежать від психологічного потенціалу та унікальних вимог конкретної професії.

Професійна діяльність фахівців авіаційних спеціальностей відзначається високою складністю, підвищеним рівнем ризику та відповідальністю за результати праці. Вона здійснюється в умовах інтенсивного інформаційного навантаження, необхідності швидкого ухвалення рішень за обмежених або невизначених даних, що вимагає від працівників високої психічної стійкості, самоконтролю, дисципліни та розвиненого почуття відповідальності. Для ефективного виконання професійних обов'язків фахівці повинні володіти комплексом компетенцій: соціально-особистісними (критичне мислення, адаптивність, відповідальність), загальнонауковими (знання фізичних і технічних принципів авіації), інструментальними (уміння працювати з інформацією, комунікація) та професійними (знання авіоніки, аеродинаміки, технічних систем, навігації, безпеки польотів). Їхня діяльність охоплює виробництво, технічне обслуговування, контроль якості, ремонт і модернізацію літальних апаратів, що потребує точності, злагоженості та відповідального ставлення до кожного етапу роботи. Навіть виконуючи окрему функцію, спеціаліст несе спільну відповідальність за безпеку та надійність усієї системи, що визначає провідну роль професійної відповідальності як психологічної основи ефективності та безпеки авіаційної діяльності [4; 5].

Спираючись на теоретичний аналіз поняття професійної відповідальності, його співвідношення зі специфікою авіаційної діяльності та концептуальні положення українських науковців (О. Ковальчук [4]; Н. Крошка [5]; О. Патинок [8]; М. Садова [10] та ін.), структура професійної відповідальності фахівця авіаційної галузі представлена чотирма взаємопов'язаними компонентами, зміст яких детермінований професійною специфікою.

1. Когнітивний компонент. Охоплює систему теоретичних знань та усвідомлення сутності професійної відповідальності, включно з розумінням регуляторних норм, стандартів безпеки, професійних завдань та обов'язків у сфері авіації.

2. Мотиваційно-вольовий компонент. Містить внутрішню мотивацію та смисли відповідальної поведінки, а також вольові якості й професійно-важливі риси, що забезпечують готовність фахівця до

якісного виконання обов'язків та відповідальності за результати.

3. Афективний компонент. Визначається емоційно-моральною складовою, що впливає на ставлення до професійних функцій. Містить емоційну стійкість, професійну етику, моральну свідомість та позитивне ставлення до праці в обраній галузі.

4. Діяльнісний компонент. Характеризує практичну реалізацію відповідальності через конкретні дії та рішення. Охоплює неухильне дотримання процедур і норм безпеки, здатність до оперативно-го ухвалення рішень, відповідальне ведення документації та ефективне реагування на позаштатні ситуації.

Отже, професійна відповідальність фахівців авіаційних спеціальностей є ключовою професійно важливою якістю, що об'єднує когнітивний, мотиваційно-вольовий, афективний та діяльнісний компоненти. Вона формується під впливом специфіки предмета і цілей професійної діяльності в авіаційній галузі та визначає здатність фахівця виконувати завдання якісно, безпечно та ефективно, проявляючи самоконтроль, стресостійкість, відповідальність і готовність ухвалювати важливі рішення.

Професійна відповідальність є не просто важливою рисою, а критичним та інтегративним складником професіоналізму фахівців авіаційних спеціальностей. В умовах, де професійна діяльність характеризується високою ризиковістю, суворою регламентацією та безпосереднім впливом на безпеку життя людей, справжній професіоналізм передбачає не лише технічну компетентність (знання та навички), а й глибоку внутрішню готовність нести відповідальність за наслідки своїх дій. Професійна відповідальність реалізується через комплекс взаємопов'язаних компонентів, як-от афективна зрілість (через стресостійкість та морально-етичні принципи), мотиваційно-вольовий самоконтроль та діяльнісні механізми, які є психологічною основою для якісного, безпечного та ефективного виконання професійних завдань. Так, успішна інтерналізація професійного обов'язку, що є сутністю відповідальності, детермінує здатність фахівця до критично важливого ухвалення рішень і підтверджує його зрілість, роблячи професійну відповідальність визначальною умовою та прямим індикатором високого професіоналізму в авіаційній галузі.

Висновки. У статті представлено результати теоретичного аналізу проблеми відповідальності як складника професіоналізму фахівців авіаційних спеціальностей. Проведене дослідження обґрунтовує, що професійна відповідальність є критичним та інтегративним складником професіоналізму фахівців авіаційних спеціальностей, з огляду на підвищену ризиковість та складність їхньої діяльності. Професійна відповідальність визначена як ключова психологічна характеристика, яка системно детермінує ставлення суб'єкта до змісту, результатів та суб'єктів праці, а також до себе самого в системі відносин. Вона становить собою ступінь усвідом-

леного та добровільного виконання обов'язків, що має багатокомпонентну структуру, яка містить когнітивний, мотиваційно-вольовий, афективний та діяльнісний складники. Прийняття відповідальності є двостороннім процесом (індивід – колектив), що здійснюється через інтерналізацію норм та розв'язання смислових колізій у контексті соціальних, правових і морально-етичних зобов'язань. Успішна реалізація цієї багатокомпонентної якості є критичною умовою для становлення зрілого професіоналізму, оскільки вона забезпечує самоконтроль, стресостійкість і здатність ухвалювати рішення, що необхідно для гарантування безпеки та ефективності авіаційної діяльності.

Перспективним розвитком наукової проблематики вважаємо емпіричне дослідження структурних компонентів професійної відповідальності у фахівців авіаційних спеціальностей, порівняльний аналіз сформованості професійної відповідальності у фахівців на різних етапах кар'єри (від початкової підготовки до досвідчених спеціалістів).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бех І.Д. Особистість на шляху до духовних цінностей : монографія. Київ – Чернівці : Букрек, 2018. 320 с.
2. Буряк О.М., Шевченко Н.Ф. Відповідальність у структурі професійних якостей фахівців із міжнародних відносин. *Журнал сучасної психології*. 2025. № 3. С. 7–14. <https://doi.org/10.26661/2786-7471/2025-3-1>
3. Іваненко О.В. Сутність юридичної відповідальності та роль правоохоронних органів у її забезпеченні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2007. 20 с.
4. Ковальчук О.С. Психологічні умови формування в технічних університетах соціальної відповідальності майбутніх інженерів : дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2012. 244 с.
5. Крошка Н.П. Особливості розвитку професійної відповідальності майбутніх фахівців ракетно-космічної галузі. *Science and Education a New Demension. Pedagogy and Psychology*. 2018. Vol. VI(64), Issue 154. P. 73–76.
6. Кутішенко В.П., Патинок О.П., Ставицька С.О., Вінник Н.Д. Особливості відповідальності як світоглядного феномену студентів-психологів і соціальних працівників на первинному етапі професійної підготовки. *Проблеми сучасної психології*. 2021. № 1. С. 91–100.
7. Лазорко О.В. Психологічні детермінанти відповідальності менеджерів промислового підприємства : дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2007. 195 с.
8. Патинок О.П. Соціальна відповідальність в професійній діяльності соціального інспектора. Кол. моногр. Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2021. С. 150–165. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/35079/Patynok.pdf?sequence=1>
9. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки : монографія. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. 280 с.
10. Садова М.А. Теорія та практика професійної відповідальності особистості : дис. ... д-ра психол. наук. Одеса. 2019. 530 с.

11. Соколов О.А. Особливості особистісно-професійної відповідальності поліцейських : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Харків, 2021. 25 с.
12. Тітаренко О.Г. Відповідальність в управлінні (соціально-філософський аналіз) : дис. ... канд. філос. наук. Харків, 2006. 178 с.
13. Шевченко Н.Ф., Буряк О.М. Особливості професійної відповідальності фахівців зовнішньополітичної сфери. *Психологічна наука і практика: сучасні виклики та допомога особистості у кризових умовах* : матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (Київ, 10 квітня 2025 р.) Київ : Вид-во УДУ імені Михайла Драгоманова, 2025. С. 127–131.
14. Шевченко Н.Ф., Іванчук М.Г. Дослідження відповідальності як загальної компетенції у студентів педагогічних спеціальностей. *Проблеми сучасної психології*. 2022. № 2(25). С. 93–100.
15. Delacroix S. Professional Responsibility: Conceptual Rescue and Plea for Reform. *Oxford Journal of Legal Studies*. 2022. Vol. 42, Issue 1. P. 1–26. <https://doi.org/10.1093/ojls/gqab010>
16. Hamilton N.W. Professional Responsibility and Professional Identity Formation in a Community of Practice with Alumni. *University of St. Thomas Law Journal*, Vol. 20, No. 1, 2023, U of St. Thomas (Minnesota) Legal Studies Research Paper No. P. 23–12. URL: <https://ssrn.com/abstract=4533076>
17. Khaleel H.A. The professional sufficiency and its correlation with professional conscience and personal responsibility for teachers. *Journal of Higher Education Theory and Practice*. 2022. Vol. 22(12). P. 392–418.
18. Shevchenko N. Professional responsibility of psychologists-practitioners: the characteristics and structure. *Psychological journal*. 2019. Vol. 5(5). P. 32–44. <https://doi.org/10.31108/1.2019.5.5.3>
19. Xu J., Li Z., Li S. Legal Ethics and Professional Responsibility in the Legal Profession. *SHS Web of Conferences*. 2024. Vol. 190. <https://doi.org/10.1051/shsconf/202419002006>
20. Zarichanskyi O.A., Sokurenko V.V., & Yevdokimova O.O. Professional responsibility and conscientiousness of civil servants at different stages of professional growth. *Insight: The Psychological Dimensions of Society*. 2023. № 9. P. 191–209. <https://doi.org/10.32999/KSU2663-970X/2023-9-11>

Стаття надійшла у редакцію: 24.10.2025

Стаття прийнята: 05.11.2025

Опубліковано: 08.12.2025